

Corina-Eugenia
POPA
(Universitatea de
Vest Timișoara)

**Limba română –
criteriu de reglare a
apartenenței în
comunitățile
istorice românești din
Transcarpatia/
Ucraina. Studiu de caz**

Abstract: (The Use of Romanian Language – a criterion to regulate the membership in the Romanian Historical Communities from Transcarpathia/ Ukraine) The Transcarpathian Region/ Zakarpats'ka oblast, situated in the West part of Ukraine, is a territory which has on its South-Eastern side 163,1 kilometers of common border with the Maramureș county of Romania. On its Western and North-Western sides, the border of Transcarpathia meets Hungary, Slovakia and Poland. Romanian historical communities live in two of the districts of this region, which has been subjected to successive geopolitical changes for the last one hundred years. Using the methods of cultural anthropology, the researches focused on these Romanian communities enlighten aspects which are essential to understanding the strategies used by people to configure group identities in areas characterized by multiculturalism, plurilinguism and geopolitical instability. The present study uses the ethnographical material recorded during an extended research field at the Romanian historical communities from Transcarpathia and shows the results of a case study conducted in order to identify, in a series of autobiographical narratives, the strategies adopted in the processes of regulating the membership through the use of Romanian language.

Keywords: Transcarpathia, plurilinguism, autobiographical narratives, identity.

Rezumat: Regiunea Transcarpatia/ Zakarpats'ka oblast, din vestul Ucrainei, este un teritoriu care are, la limita sa de sud-est, 163,1 kilometri de graniță comună cu județul Maramureș din România. La vest și nord-vest, Transcarpatia se învecinează cu Ungaria, Slovacia

și Polonia. În două dintre raioanele acestei regiuni, care a cunoscut, în contextul ultimilor o sută de ani, succesive schimbări geopolitice, se află comunități istorice românești a căror cercetare cu mijloacele antropologiei culturale pune în lumină aspecte esențiale pentru înțelegerea strategiilor de configurare a identității în ariile caracterizate prin multiculturalitate, multilingvism, dar și provizorat geopolitic. Pornind de la materialul etnografic înregistrat în cursul unui teren de cercetare în comunitățile istorice românești din Transcarpatia, extins la o perioadă de trei ani, lucrarea de față prezintă un studiu de caz care identifică în narațiunile autobiografice strategii de reglare a apartenenței prin raportarea la limba română.

Cuvinte cheie: Transcarpatia, multilingvism, narațiuni, autobiografice, identitate.

Regiunea Transcarpatia/ Zakarpats'ka oblast, din vestul Ucrainei, este un teritoriu care are, la limita sa de sud-est, 163,1 kilometri de graniță comună cu județul Maramureș, România (Boar, Simion 2010, 113). La vest și nord-vest, Transcarpatia se învecinează cu Ungaria, Slovacia și Polonia. În două dintre raioanele acestei regiuni, Teaciv și Rahiv, se află comunități istorice românești. Conform recensământului din 2001 și site-ului Consulatului General al României în Cernăuți, 32.152 de etnici români trăiesc în Transcarpatia, în principal, în localitatea de tip urban Solotvino/ Slatina și în satele Belaia Țercovi/ Biserica Albă, Dibrova/ Apșa de Jos și Sredne Vodyane/ Apșa de Mijloc¹.

Anul publicării acestui studiu obligă la reconsiderarea faptelor istorice și sociale determinate de Marele Război al Națiunilor, început în 1914, iar Transcarpatia, situată în centrul geografic al Europei²,

¹ Vezi Consulatul General al României în Cernăuți [online] URL: <http://cernauti.mae.ro/node/286> (Accesat în 10.10.2014).

² Orașul Rahiv își revendică acest statut, în competiție cu alte șapte orașe ale Europei.

este una din regiunile care a suferit ca urmare a acestei conflagrații europene și a semnării Tratatului de la Versailles din 1920. Succesive configurații ale granițelor și succesive poziționări ale indivizilor și comunităților din care aceștia fac parte față de un anumit centru de putere obligă antropologul să își formuleze opiniile științifice într-un discurs construit pe mai multe nivele. Cercetarea unei astfel de arii culturale caleidoscopice trebuie să ia în considerare aspectele ce țin de istoria scrisă, istoria orală, de perspectiva din interiorul comunității studiate, dar și de cea exterioară acesteia, de tipurile de multiculturalitate determinate de proximitatea sau relațiile cu alte comunități³.

Perspectiva istorică

Comprimată la datele relevante pentru discuția de față, istoria oferă premisele unei cercetări de tip calitativ.

În 1920, comunitățile românești din Maramureș sunt separate de granița dintre două state noi pe harta Europei: România și Cehoslovacia. Satele care constituie obiectul cercetării de față sunt incluse în harta geopolitică a Cehoslovaciei. Granița trasată de-a

³ Vorbind despre Banatul istoric – un spațiu cu o configurație similară Transcarpatiei – ca despre un spațiu multicultural, divers lingvistic, multietnic și intercultural, multiconfesional și ecumenic, Otilia Hedeșan observă că: „A asuma o identitate regională este aici o tendință prioritară asumării unei identități etnice”. Otilia Hedeșan accentuează necesitatea ca terenul de cercetare în astfel de spații să se concentreze asupra unui „multiculturalism divers”. Cercetătorul nu observă doar populații diverse conviețuind în aceeași arie culturală, ci „relaționări interculturale și multiculturale specifice fiecărui oraș sau sat” (Hedeșan, Percec, Popa 2014, 40).

lungul râului Tisa este una permeabilă. Trecerea persoanelor se face fără interdicții prelungind modul de viață anterior dispariției de pe harta politică a Imperiului Austro-Ungar (Magocsi 1996). Cu toate acestea pământurile românilor din dreapta Tisei aflate în stânga râului sunt preluate de statul român, iar transhumanța turmelor de oi este întreruptă. Acest fapt generează re poziționări sociale în comunitățile rurale românești și traume colective (Grad 2008, 479).

În 1938, comunitățile românești din dreapta Tisei trec, împreună cu toată Rutenia Carpatică sub autoritatea statului ungar, o dată cu Înțelegerea de la München. Românii din Maramureș sunt reuniți, iar râul Tisa nu mai este o graniță.

În 1945, Rutenia Carpatică devine Zakarpatska Oblast, teritoriu al Republicii Sovietice Socialiste Ucrainene. Granița se restabilește pe râul Tisa, o dată cu Tratatul de la Paris din 1947. Trecerea spre România este teoretic permisă românilor din Transcarpatia numai pe baza unor „telegramme de moarte”. Practic relațiile de rudenie, care sunt fundamentul păstrării identității românilor din Maramureș sunt profund afectate de imposibilitatea de a comunica, dovadă narațiunile care se construiesc încă în anul redactării acestui studiu în jurul momentelor dramatice ale separării sau reîntregirii familiilor. În Uniunea Sovietică, populațiile românești din Transcarpatia sunt asimilate marii „națiunii moldovenești” și supuse aceluiași proces de aculturație, respectiv de rusificare⁴ la care sunt supuși toți cetățenii sovietelor. (Cașu, Musteață 2011, 655).

⁴ Sergiu Musteață și Petru Negură analizează procesul de sovietizare a populațiilor din interiorul URSS prin îndocrinarea sistematică în

În 1991, Uniunea Sovietică se dezintegrează, iar Ucraina devine un stat independent. Referendumul pentru autonomia Transcarpatiei nu este validat. Granița cu România devine accesibilă pe baza vizelor pe care românii din Transcarpatia le primesc la Consulatul General al României din Cernăuți, un oraș aflat la o distanță de 250 de kilometri de satele în care aceștia locuiesc.

În 2007, România devine țară membră a Uniunii Europene și trecerea cetățenilor din Ucraina peste graniță este restricționată, deși șefii celor două state vecine inaugurează podul care ar fi trebuit să restabilească vechea legătura dintre orașele Sighetu Marmăției și Solotvino/ Slatina, aflate de o parte și alta a râului.

Intrarea în teren și practica teoriei

Raportându-se la aceste date ale istoriei oficiale, studiul de față pune în lumină un aspect dintr-o cercetare extinsă de teren în comunitățile istorice românești din Transcarpatia (Ucraina), inițiată în 2007 de Otilia Hedeșan de la Universitatea de Vest din Timișoara și un grup de cercetători din care am făcut

școli. Școala a fost considerată de către regimul sovietic un „mijloc principal de acțiune pentru a combate modurile de viață tradiționale, considerate arierate și dăunătoare” procesului de sovietizare și construire a „omului nou”. În primii ani ai sovietizării, profesorii care dețineau diplome de studii în România sau altă țară Europeană decât cele devenite soviete erau percepuți cu suspiciune de către responsabili de „lucru cu intelectualii” din cadrul Comitetului Central al Partidului Comunist.

parte⁵. În contextul acestei cercetări, care a fost axată pe documentarea a ceea ce Claude Lévi-Strauss numea „abateri diferențiale” (Lévi-Strauss 1996, 105) ale unei comunități istorice și pe felul în care narațiunile autobiografice și practicile patrimoniale pun în evidență diferențe, am urmat o direcție proprie care s-a materializat într-o teză de doctorat cu titlul *Populații istorice românești în Ucraina. Configurarea identității feminine*.

De ce am ales această temă pentru o teză care a însumat trei ani de documentare și deplasări în teren? Pentru că satele românești din Transcarpatia „ridică întrebări”, cărora literatura domeniului științelor umaniste nu le acordă necesara atenție. Am încercat astfel să schitez răspunsuri la întrebări generate de faptul că aceste comunități își configurează un anumit tip de identitate românească, locuind într-un teritoriu care nu a fost niciodată parte a statului român, fiind expuse – în ultimele nouă decenii de istorie – altor centre de influență decât românii din interiorul României, interacționând cu alte culturi și parcurgând alte tranziții sociale decât cele care au configurat societatea României de azi.

De ce identitate feminină? Pentru că antropologul este condiționat de propria identitate atunci când își asumă un teren de cercetare, iar în Transcarpatia o femeie antropolog este în primul rând o femeie și este direcționată de către comunitate în zona marginală a genului său. În satele românești din Transcarpatia, femeile sunt elementul stabil-central al

⁵ Vezi Populații istorice românești astăzi [online] la URL: http://www.populatii-istorice_romanesti-astazi.ro, (Accesat la 10.10.2014).

gospodăriei. Femeile sunt cele care, la nivelul vieții cotidiene și al ritualurilor de trecere care ordonează viața individului și a grupului, păstrează viu obiceiul povestitului, al narațiunilor care configurează o identitate colectivă. Ele sunt păstrătoarele și transmițătoarele valorilor tradiționale ale familiei, neamului și implicit ale comunității. Ele sunt și cele care interesează în primul rând în contextul unei discuții despre limbă și însușirea ei, pentru că ele vorbesc românește în familiile mixte din care fac parte⁶ și își învață copiii și soții să vorbească românește.

O cercetare asupra limbii române ca factor de reglare a apartenenței la o construcție mentală colectivă cum este *națiunea* nu se poate apropia de adevărul științific decât adaptând instrumentele și metodele de cercetare specifice antropologiei culturale la cazuri concrete. Observația participativă și interviul de tip povestea vieții pun cel mai bine în lumină aspecte esențiale pentru înțelegerea strategiilor de configurare a identității și de reglare a apartenenței prin raportarea la limba română.

Inserarea mea în comunitățile românești din Transcarpatia are relevanța ei în descrierea fenomenelor sociale observate direct sau reflectate de cei intervievați în narațiunile lor autobiografice. Încă de la început, am fost privită de către cei cu care am interacționat drept „o studentă adusă de profesoara din România să vadă cum trăiesc românii din dreapta Tisei” și „să scrie ceva pentru școală”. Componenta pedagogică a interacțiunilor mele cu mulți dintre

⁶ Cuplurile mixte și fenomenele sociale de tip *bounded ethnic groups*, sunt o trăsătură generală a societății din regiunea Transcarpatia în epoca post-socialistă.

membrii acestei comunități a fost cea mai pregnantă. În cele mai multe cazuri, interlocutorii interpretau solicitările mele de a povesti despre viața lor ca o nevoie a mea de învăța despre ei, de a fi ajutată să înțeleg și să consemnez informațiile necesare scrierii unui text care, la rândul său, va juca un rol pedagogic. În toate cazurile, cererea mea de a înregistra narațiuni despre experiențele personale sau ale întregii comunități și implicit de a salva memoria colectivă a unui spațiu supus unei rapide și radicale transformări, a fost acceptată cu ușurință, ca o acțiune necesară, înscrisă în logica evoluției societăților spre deschidere și integrare într-o comunitate mai largă, fundamentată pe dialog și pe un viitor comun. În cele mai multe cazuri, studiile de genul celui desfășurat în Transcarpatia se bazează pe fragmente de istorie trăită care, prin angrenarea secvențelor subiective într-un adevărat puzzle, oferă o imagine finală – relevantă pentru concluzia cu valoare generală – din care se desprinde modul în care funcționează o comunitate într-un context larg social.

Perspectiva istoriei trăite

Pe teren am urmat principiile fundamentale enunțate de Henri H. Stahl în manualul său destinat cercetătorilor din domeniile științelor sociale. Acesta se referă la realitate și la viața socială și stabilește ca domeniu de cercetare al științelor sociale „fenomenul dublu”: „realitatea concretă și reflectarea acesteia în mintea celor pe care îi studiază” (Stahl 1974, 67). Am căutat, astfel, să desprind din secvențele autobiografice înregistrate pe teren diferențele specifice ale vieții

sociale în comunitățile marginale configurate pe principiul lingvistic.

Am „cules” în satele locuite de românii din Transcarpatia zeci de ore de convorbiri cu femei. Pentru acest studiu de caz, le-am selectat pe cele cu femei dascăl. Chiar inserarea și recunoașterea mea ca cercetător în comunitățile studiate se datorează unui dascăl român, gazda și călăuza mea – profesoară de limba și literatura rusă și ucraineană – doamna Maria Deac. Am cunoscut prin intermediul ei o parte din românii implicați în sistemul educativ formal cu care am înregistrat un număr semnificativ de ore de interviuri semidirijate și narațiuni autobiografice.

Simpla enumerare a listei cu numele și parcursul profesional al dascălilor români din Transcarpatia oferă o viziune asupra unui fapt social care scoate în evidență strategii de adaptare la un context marcat de multiculturalitate, multilingvism, schimbări sociale și mai ales de instabilitatea instituțiilor politice:

Maria Dimitrevna Deac (născută în 1942, în Slatina/Aknaszlatina, Ungaria) a studiat în ciclul primar și gimnazial la Școala în limba moldovenească din Slatina/Solotvino. Apoi a urmat cursuri predate în limba ucraineană și rusă la Universitatea de Stat din Ujgorod. Absolventă cu diplomă de „filolog rus”, a fost profesoară de limba și literatura rusă și ucraineană, pe rând, la Școala în limba moldovenească din Topcina, la Școala de limba moldovenească din Dibrova și la Școala de limba ucraineană pentru copii cu handicap din Slatina/ Solotvino.

Irina Alexandrovna Marina (născută în 1932 în Slatina/ Slatinské Doly, Cehoslovacia) a studiat în limba română în România, la Liceul de fete „Domnița Ileana” din Sighetu Marmației. Trasarea graniței dintre România și Republica Socialistă Sovietică Ucraineană, în 1946, a determinat închiderea podului peste Tisa pe care îl traversa zilnic pentru a merge la școală, de acasă în Sighetu Marmației și înapoi. Irina Alexandrovna Marina a rămas, împreună cu alte colege din comunitățile românești din dreapta Tisei în internatul liceului din România timp de trei ani, cu statut de refugiată. A cerut să fie repatriată în Slatina/ Solotvino, iar diploma românească de absolvire a cursurilor liceale în România, pe care a trebuit s-o ascundă, a devenit „o dovadă” a colaboraționismului împotriva revoluției sovietice. A învățat singură alfabetul chirilic și și-a reluat studiile în Republica Socialistă Sovietică Ucraineană la Școala Pedagogică din Cernăuți, în grupa specială pentru școala moldovenească. A fost învățătoare în ciclul primar la Școala în limba moldovenească din Slatina/ Solotvino.

Olga Vasilevna Zelenca (născută în 1934, în Slatina/ Slatinské Doly, Cehoslovacia) a trăit o experiență similară Irinei Alexandrovna Marina. A făcut parte din grupul elevelor rămase în internatul Liceului de fete din Sighetu Marmației, despărțite de familii, în grija statului român și a Crucii Roșii. S-a repatriat după trei ani. A urmat în Republica Socialistă Sovietică Ucraineană cursurile Școlii Pedagogice din Cernăuți, în grupa specială pentru școala moldovenească. A fost învățătoare în ciclul primar la Școala în limba moldovenească din Slatina/ Solotvino.

Vera Mihailovna Ivanciuc (născută în 1927, în Slatina/ Slatinské Doly, Cehoslovacia) a studiat în ciclul primar și gimnazial în limba română la Școala din Slatina. După 1946, a urmat cursurile la distanță ale Școlii Pedagogice din Cernăuți, Republica Socialistă Sovietică Ucraineană, în grupa specială pentru școala moldovenească. A fost învățătoare în ciclul primar la Școala în limba moldovenească din Slatina/ Solotvino.

Maria Dimitrievna Graner (născută în 1940, în Slatina/ Aknaszlatina, Ungaria) a urmat cursurile primare și gimnaziale ale Școlii în limba moldovenească din Slatina. A studiat în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească, la Institutul Pedagogic din Bălți, facultatea de rusă și franceză. A fost profesoară de limba rusă și franceză la Școala în limba moldovenească din Slatina/ Solotvino.

Mihaela Grin (născută în 1968, în Slatina/ Solotvino, Republica Socialistă Sovietică Ucraineană) a urmat cursurile Școlii în limba moldovenească din Slatina. A studiat în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească, la Școala Pedagogică din Chișinău. A fost învățătoare la Școala în limba moldovenească, transformată, în 1991, în Școala în limba română din Slatina/ Solotvino. Continuă să lucreze ca învățătoare în limba română.

Ana Mihailovna Modârcă (născută în 1968, în Slatina/ Solotvino, Republica Socialistă Sovietică Ucraineană) a urmat cursurile Școlii în limba moldovenească din Slatina. A studiat în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească, la Institutul Pedagogic „Ion Creangă” din Chișinău. A fost profesor de limba și literatura rusă

și limba și literatura ucraineană la Școala în limba moldovenească din Slatina/ Solotvino, transformată în 1991 în Școala în limba română. Continuă să lucreze ca profesor în limba română.

Interviurile înregistrate cu aceste interlocutoare s-au derulat în limba română. O observație importantă pentru înțelegerea contextului înregistrărilor și al terenului, în general, este aceea că pe toată durata vizitelor mele satele din Transcarpatia nu am întâmpinat nici o dificultate vorbind numai în limba română. Trăsătura generală a comunităților pe care le-am observat în aceste localități populate cu o majoritate declarat românească este plurilingvismul. Narațiunile autobiografice au pus în lumină faptul că fenomenul plurilingvismului la românii din dreapta Tisei trebuie discutat în mod particular pentru fiecare grup domestic și, lărgind aria de observație, pentru fiecare localitate cu majoritate românească din Transcarpatia.

În interiorul grupului domestic, combinația de limbi vorbite de fiecare individ în parte depinde de generația căreia îi aparține, de alianțele de rudenie, de relațiile profesionale și economice pe care le-a stabilit de-a lungul vieții.

Înainte de 1946, când satele locuite de românii din Transcarpatia au intrat în componența Uniunii Sovietice Socialiste, existența familiilor mixte era extrem de limitată. Identitatea românească se exprima în primul rând prin alianțele de neam și păstrarea ritualurilor care întăreau coeziunea neamului⁷. Limba

⁷ În 1986, Mihai Pop publica la Paris, în revista „Études et documents balkaniques et méditerranéens”, un studiu referitor la descendențele

română era limba neamului. Limba maghiară intervenea în relațiile profesionale impuse de schimburile comerciale sau de munca la mina de sare din Slatina. Generațiile educate în școlile de dinaintea instalării sistemului social sovietic, vorbesc, cu predilecție, limba română, limba maghiară și – asimilată la maturitate în condițiile impuse de cariera profesională – limba rusă.

Generațiile născute și educate în Uniunea Sovietică, vorbesc româna, ucraineana și rusa, iar cele care s-au născut după declararea independenței republicii Ucraina, anul 1991, vorbesc, cu predilecție, româna și ucraineana. O a treia limbă intervine în funcție de componența familiei mixte. Aceasta poate fi maghiara sau slovacă. Limba rusă, devenită *lingua franca* în perioada sovietică, își menține și acum statutul de limbă a mediului urban, a elitelor sociale, a relațiilor economice și profesionale – mai ales în cazul celor care migrează pentru munca sezonieră în fostele state sovietice. Obligatorietatea studierii limbii ruse în școlile din Transcarpatia a fost anulată, dar această limbă își păstrează prestigiul dobândit în anii Uniunii Sovietice. În imaginarul interlocutoarelor mele, limba română este limba familiei, a copilăriei și a ritualurilor legate de etapele vieții și mai ales a morților neamului. Nici una nu exprimă nici un fel de îndoială sau temere cu privire la caracterul fundamental al acestei limbi în configurarea identității de grup pentru românii din

Maramureșului. El scotea în evidență o trăsătură fundamentală a comunităților românești din această arie culturală: printr-un sistem de obiceiuri și printr-un anumit cod comportamental, în directă relație cu descendența de neam, structurile sociale ale satelor locuite de români, reiterau valorile identitare, care funcționau în paralel cu structurile mereu schimbătoare ale ordinii social politice.

Transcarpatia. Limba rusă este, însă, limba „frumoasă”, a artelor și științelor. Utilizarea limbii ruse în forma ei corectă, elevată, indică nivelul de educație al individului.

Un studiu recent, realizat de Ignacy Józwiak, analizează conexiunile existente între procesele sociale, politice, economice și de identificare etnică la granița dintre Ucraina și România, mai precis în așezarea de tip urban Solotvino/ Slatina (Ucraina). Studiul se bazează pe aceleași metode calitative. Ignacy Józwiak observă faptul că „utilizarea simbolismului național, a limbilor, a relațiilor între minoritățile etnice și «țările mamă» constituie un element inerent în strategiile de supraviețuire, în condițiile lipsei locurilor de muncă și a sărăciei generalizate.” (Józwiak 2013, 215-227). În cazul comunităților românești din Transcarpatia, includerea României în Uniunea Europeană, în 2007, a determinat o re poziționare față de „țara mamă” prin orientarea tinerilor spre universitățile din România.

Mass-media românească este un element care intervine acum în asimilarea registrelor contemporane ale limbii române, așa cum este ea vorbită în context globalizant. Abordând discuția despre limbi din această perspectivă, interlocutoarele mele își exprimă temerile în legătură cu alterarea „limbii noastre românești” prin asimilarea „anglicismelor” – încă un argument că limba are o importanță majoră în construcția identitară în comunitățile istorice românești din Transcarpatia.

Trecerea la predarea în limba română în școlile destinate minorității românești din Transcarpatia, imediat după declararea independenței Ucrainei, nu este percepută ca un proces dificil sau de durată. Interlocutoarele mele, dascăli cu experiență, se rezumă la o simplă menționare a acestei schimbări în parcursul

lor profesional. Utilizarea cu ușurință de către românii din Transcarpatia a alfabetului latin este explicată prin menținerea contactului cu România prin intermediul televiziunii românești care subtitrează filmele străine și prin intermediul studiului limbii franceze în școli: „La noi franceza a fost foarte bine pusă la punct. La olimpiade totdeauna luam locuri bune, prima, al doilea, al treilea. [...] Câți sunt în Franța? Câți sunt în Spania, în Italia? Că doară acolo se învață limba franceză! [...] Alfabetul i-a ajutat să treacă la limba română. Când o apărut televiziunea română, filmele erau subtitrate, nu erau traduse.[...] Noi toți am fost îndreptați spre România, am fost însetați, am vrut România. Dar acum vă spun că sunt dezamăgită... Și de limbă...”⁸

Observațiile desprinse din acest studiu de caz ne permit să concluzionăm că, în cazul românilor din Transcarpatia, practicile familiale, care includ și producerea narațiunilor autobiografice sunt, în esența lor, strategii de reglare a apartenenței la un grup etnic și la „comunitatea națională”. Românii din Transcarpatia, asemenea tuturor populațiilor care trăiesc în proximitatea granițelor, sunt nevoiți să-și negocieze identitatea sau identitățile într-un proces fluid de adaptare la contextul social.

Boar, Nicolae, Simion, Alina. 2010. *Relații transfrontaliere ale județului Maramureș. Fluidizarea relațiilor cu regiunile învecinate, naționale și transfrontaliere*, în ***, *Conferința Internațională. Dezvoltare și integrare europeană. Secțiunea A. Geografia în dezvoltarea teritorială, Sighetul Marmației, Maramureș-România, 16-17 octombrie*

⁸ Fragment din convorbirea cu Maria Dimitrievna Graner, înregistrată în 2012, în Slatina/ Soltvino (Ucraina).

- 2009, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană, p.113.
- Grad, Corneliu. 2008. „Maramureșul și Ucraina Subcarpatică în jocul intereselor etnice, economice și politice strategice din Europa Centrală (1919-1940). Documente”, în „Calendarul Maramureșului. Revistă de memorie culturală”, Serie nouă, an IV, nr.7-9, ianuarie octombrie, 2008, p. 479.
- Hedeșan, Otilia. 2014. *Creative Cultural Heritage – Fieldwork Notes*, în Otilia Hedeșan, Dana Percec, Corina-Eugenia Popa, *Ethnographic studies in the Banat multicultural rural communities. A digital approach*, Timișoara: Editura Universității de Vest, p. 41.
- Jóźwiak, Ignacy. 2013. *Negotiating the Territory in a Transcarpathian Urban-type Settlement* în Marija Wakounig, Markus Peter Beham (ed.), *Transgressing Boundaries. Humanities in Flux*, Zürich, Lit Verlag.
- Lévi-Strauss, Claude. 1996. *Rasă și istorie*, Iași: FIDES.
- Musteață, Sergiu, Negură, Petru. 2011. *Îndoctrinare,sovietizare și rusificare prin învățământ în Republica Socialistă Sovietică Moldovenească*, în Sergiu Musteață, Igor Cașu (eds.), *Fără termen de prescripție. Aspecte ale investigației crimelor comunismului în Europa*, Chișinău: Cartier, p. 655.
- Magocsi, Paul Robert.1996. *A History of Ukraine*, Toronto: University of Toronto Press Incorporated.
- Stahl, Henri H. 1974. *Teoria și practica investigațiilor sociale. Metode și tehnici. Vol. I*, București: Editura Științifică.